

**КІНО, ПРЕСА ТА КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ– ЯК СПОСІБ
ІДЕОЛОГІЗАЦІЇ КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ НАСЕЛЕННЯ МІСТА
НІЖИНА (ВЕРЕСЕНЬ 1941 – ЛИСТОПАД 1943)**

Стаття присвячена дослідженню найбільш заідеологізованим, на думку автора, сферам культурного життя, населення міста Ніжина періоду німецько-фашистської окупації (1941-1943 рр.). На основі архівних матеріалів висвітлено політику та основні форми діяльності німецької адміністрації у сфері кіно, преси та створенні системи пам'ятних дат з метою їх ідеологізації.

Ключові слова: *кіно, періодика, газета, комеморативні практики, свята.*

Ніжин був окупований німецькими військами 13 вересня 1941 р. Протягом всього періоду окупації місто залишалося під управлінням військової адміністрації. Місто на два роки опинилося під владою нацистів. Розпочався тривалий період окупації. Втім, навіть, в умовах війни культурне життя міста не припинилося, щоправда, його прояви значною мірою залежали від інтересів окупантів. Питання, що стосуються культурної політики періоду окупації останнім часом набувають все більшої актуальності. Втім, діяльність закладів культури міста досі недостатньо вивчена істориками. Це пов'язано з тим, що тривалий час цей період висвітлювався дослідниками однобічно, увага акцентувалася на бойових діях, русі Опору та злочинах нацистів, а питання культури здебільшого залишались поза увагою.

Таким чином, актуальність даної теми зумовлена необхідністю з'ясувати особливості впливу нацистської ідеології на розвиток таких культурних сфер життя населення, як кіно, періодичні видання, нові свята на регіональному рівні, розглядаючи, як приклад, історію міста Ніжина. На сьогоднішній день існує ряд історичних розвідок, які безпосередньо репрезентують перебіг культурного життя на Ніжинщині в контексті німецького окупаційного режиму. Дана тема висвітлена в працях істориків-краєзнавців Ємельянов В.М., Давиденка Ю.М., які досліджували режим «нового порядку» політики окупантів в цей період, але комплексного дослідження проведено не було.

Заслуговують на увагу ряд системних праць, які поверхово розкривають загальну характеристику про режим нацистів у культурно-освітній сфері та спроби його реалізації на практиці. Мова йде про дослідження Кобринця П.[5], Ковалю М.В. [6] та Косика В.І.[7]. Дотичними до питань розвитку культури є праця Ковалю М., в якій було розглянуто проблеми української культури за окупаційного режиму. Вагомим науковим доробком є праця Потильчака О., Кучера В. [8], де автори дослідили еволюцію поглядів Третього Рейху на освітній процес на українських землях, а також їх реалізацію на практиці.

У свою чергу, культурні процеси, безпосередньо, в зоні військової адміністрації досліджували у своїх працях Гінда В.[3], Титаренко Д.[11],[12].

Мета роботи полягає у висвітленні впливу нацистської ідеології на роботу кіно, преси, впровадження нової системи свят в період окупації 1941 – 1943 рр. на основі аналізу архівних документів.

Розглядаючи питання розвитку культури на окупованій території варто зазначити, що Ніжин весь період окупації перебував у зоні військової адміністрації. Відповідно, завдання військової адміністрації полягало у підтримці спокою та безпеки на території, що знаходилася до лінії фронту.

Після німецької окупації України військова адміністрація була загалом прихильніша, або іншими словами діяльніша за цивільну.

В зоні військової адміністрації, кінотеатри почали відкриватися невдовзі після приходу німецьких військ, їх було призначено як для вермахту, так і для місцевого населення. У період окупації 1941 – 1943 рр. у Ніжині продовжував діяти кінотеатр «Вега», який, згодом, був перейменований окупаційною владою на кінотеатр ім. К. Лібкнехта, що знаходився на вулиці К. Маркса (зараз училище культури і мистецтв ім. М. Заньковецької на вул. Овдіївській, 49). Директором його був Лучник І. До війни він закінчив Ніжинський педінститут, а у 1937 р. ледь не потрапив під більшовицькі репресії через звинувачення у буржуазному націоналізмі. Він мав можливість евакуюватися, коли німці підходили до міста, але не скористався цим, мотивуючи це своїм одноклассникам так: «Йде німецька цивілізація на зміну більшовизму. Вона – це культура і благополуччя українського народу» [10, арк. 4]. Ці слова яскраво ілюструють його прихильне ставлення до німецьких окупантів, що продиктоване репресивною політикою СРСР у 1937 р. відношенні до нього.

Оскільки кінопрокат в окупованій Україні поряд з пресою, був найбільш ідеологічно заангажованим, нацисти намагалися використати його можливості сповна. Як правило, перед кожним показом фільму глядачам демонструвалася німецька кінохроніка, яка «справляла виключне враження на населення» та засвідчувала високий рівень німецького мистецтва [11, с.35]. За змістом це були документальні стрічки, значна кількість яких була присвячена перемогам німецьких військ у битвах з радянською армією, що давало уявлення про військовий потенціал армії окупанта. До того ж завданням кінохроніки було переконати потенційних членів руху опору в перемозі німецьких військ. Зі спогадів Кузнецова О.: «Як тепер пам'ятаю на екрані силует німецького орла, урочиста музика, а потім фюрер вітає непереможні війська, змучені червоноармійці потрапляють в полон розваги щасливої німецької молоді» [9, арк. 4]. Разом з тим ніжинцям

демонструвалися звичайні фільми, що розповідали про буденне німецьке життя. Окупанти всіляко заохочували виїзд населення на роботу до Німеччини. З цією метою часто демонстрували фільм «Як живе селянство в Німеччині», що вийшов на екрани у квітні 1942 р. Сюжет кінострічки простий: змальовується сім'я українського селянина, який з острахом прислухаючись до пострілів та вибухів, що лунають з надвору. Далі йде сюжет про німецького солдата, постать якого з'являється в хаті. Відчинивши двері, він розповідає про життя селянства в Німеччині [1, с. 4].

Варто відмітити, що в зоні військової адміністрації, окупанти були більш ліберальними щодо місцевого населення в ділянці кінодозвілля, ніж, наприклад, в райхскомісаріаті «Україна» [11, с. 103]. Щодо складу репертуару, наявні джерела мають різні відомості. Важливими видаються спогади Кузнецова О. про кінопрокат: «Надивившись до війни «політично витриманих» фільмів, я чекав таких самих фільмів, тільки вже з фашистським забарвленням. Однак, такого не було: на екрані весь час йшли легкі комедії, як от: «Кельярка Ганна», «Великі дівчата – великі клопоти», «Квакс – хоробрий пілот». Що нас вражало, що іноді показували оголених красунь, що було дуже дивно для нас, які звикли до сталінського аскетизму. Звичайно, такі видовища приваблювали місцевих гульвіс» [9, с. 6]. Зі слів очевидця знаємо, що пропагандистські та заідеологізовані фільми були, але не так часто у порівнянні з ігровим, художнім кінематографом Німеччини.

Репертуар кінотеатрів, що функціонували на окупованій території, мав задовольняти смаки та очікування двох різних за світоглядом, вихованням, правовим статусом категорій глядачів – окупантів та місцевого населення. Пріоритет, безумовно, віддавався першим. Так, справді, кінематограф за задумом нацистів мав забезпечувати в тилу військових дій дозвілля німецьких вояків, задовольняючи таким чином їх естетичні потреби. Кінофільми виконували своєрідну функцію психологічної релаксації [12, с.40].

Основу репертуару становили переважно довоєнні німецькі художні, документальні та пропагандистські фільми. На початковому етапі окупації, брак німецьких стрічок для місцевого населення, нестача копій для демонстрації зумовили звернення до радянської кінопродукції, котра, на думку пропагандистських структур нового режиму, не мала ідеологічного навантаження, була аполітичною. Показ перших кінострічок відбувався німецькою мовою. Пізніше в газеті «Ніжинські вісті» в замітці під назвою «Глядачеві – нові фільми», директор кінотеатру Лучник І. зізнається, що «розуміння фільму було б краще, коли б він був на українській мові, що в скорому часі, ми, звичайно ж матимемо» [1, с. 4]. Дійсно, щоб українські глядачі могли дивитися німецькі кінокартини, частину з них перекладали українською, або російською мовами. Так, в кінотеатрі демонструвалися угорські, німецькі італійські фільми з українським перекладом [12, арк. 2].

Ігровий, художній кінематограф Німеччини репрезентували стрічки «Маленькі дівчатка – великі турботи», «Веселі волоцюги», «Індійська гробниця» та інші. Найбільшим попитом серед місцевого населення користувалися саме стрічки розважального характеру, натомість пропагандистські фільми у цьому плані програвали. В рамках антисемітської політики, що її проводили на окупованих територіях німці, населенню демонструвався лише фільм «Жид Зюсс» за романом єврея Л. Фейтвагнера, «перероблений німецьким режисером Харланом за рецептам Геббельса». Сюжет простий: в кінофільмі жорстокий та підступний єврей обдурює наївного герцога і прирікає на голодну смерть німецький народ [1, с. 4].

Відомо, що перед кожним переглядом фільму пропагандистського змісту виступав сам Лучник І. з такими словами: «Радянські фільми, особливо художні, це брехлива пропаганда. Нам показували рай, а ми жили у пеклі» [10, арк. 2]. Зазвичай сеанси починалися о 17:00, виняток було зроблено лише на честь християнського свята Пасхи, 5-6 квітня 1942 р. було дозволено провести два сеанси, перший з них тривав з 14:00 до 16:00, другий з 18:00 до 19:00 [1, с. 4].

Робота кінотеатру найбільш інтенсивною була на початку зими, коли демонструвалися розважальні фільми. Так, у грудні на екрани вийшов фільм «Дуня», за оповіданням О. Пушкіна та «Станційний наглядач» покази якого йшли 5 днів поспіль, з 16 по 20 грудня. З 23 грудня і наступні 5 днів в кінотеатрі демонструвався фільм «Рози в Тіролі» [1, с. 4]. Покази зазначених фільмів відбувалися два тижні поспіль з середи по неділю. На початку січня в кінотеатрі демонстрували стрічку «Рай для нежонатих». З огляду на назву не можна з впевненістю стверджувати про відсутність тут пропагандистських мотивів. Ще однією пригодницькою історією стала картина «Безнадійний випадок», показ якої почався 20 січня й тривав наступні 5 днів [34, с. 2].

Невисока ціна за білет в кіно зумовила доступність цього виду відпочинку для широкого загалу. Відвідуваність кінотеатрів була високою. З часом цей вид дозвілля став доступний переважно для німців. Незабаром кіносеанси окупанти почали використовувати для облав і обшуків з метою виявлення неблагонадійних елементів, а то й для того, щоб захоплювати групи молоді для відправки їх до Німеччини. Тому з кінця 1942 р. відвідуваність кінотеатрів місцевим населенням істотно зменшилась [7, с. 2].

Отже, кіномистецтво в окупованому Ніжині було не лише інструментом німецької пропаганди та способом формування громадської думки на окупованій території, а й мало на меті забезпечувати дозвілля німецьких вояків та населення, відволікаючи останніх від воєнної дійсності. В той же час, дозвіл кінопрокату був тактичною поступкою на шляху до стратегічної мети в рамках реалізацій культурної політики в зоні військової адміністрації.

Періодична преса відігравала велику роль у справі культурного й національного пробудження українців на початковому етапі війни та мала великий попит у населення, спраглою за альтернативною до більшовицької думкою [4, с. 1]. Роль періодики не обмежувалась пропагандою. Часописи, що функціонували на окупованій території, як і «Ніжинські Вісті», стали своєрідним культурним феноменом – не лише важливим елементом

нацистської пропагандистської машини, але й, у випадку відповідного впливу з боку як самих співробітників, – засобом популяризації духовної спадщини українського народу.

У газетах, що виходили друком в роки окупації часто друкували оповідання заборонених радянською владою українських письменників, вміщували матеріали про українських державних і військових діячів, розвідки з вітчизняної історії. Так, зокрема, одну з спеціальних рубрик в газеті «Ніжинські вісті» вів кандидат історичних наук Пухтинський В.К. Детальніше про цю особу ми довідуємося зі свідчень Кузнєцова О., який згадував, що «доведений до відчаю доцент Ніжинського педінституту не витримав мук голоду і пішов працювати перекладачем в німецькі органи держбезпеки» [1, с. 3]. З інформації, що містить газета, стає очевидним, що Пухтинський В.К. був залучений до роботи в газеті «Ніжинські Вісті» як позаштатний працівник, дописувач. Скрутне економічне становище часто змушувало, переважно, представників інтелігенції співпрацювати з окупантами, щоб мати засоби для існування. Він став автором наступних статей: «Історія Ніжинського інституту», «Франко і Античність», «Пам'яті П.Куліша», «Шевченко – знавець і любитель античності», «Б.Д. Грінченко», «Ніжин у творах і листуванні М.В. Гоголя», «О.Ю. Кобилянська».

Таким чином, прагнучи легалізувати свою владу та отримати підтримку населення німці погодилися відкрити бібліотеку. Разом з тим, газета «Ніжинські Вісті», була не лише елементом потужного та розгалуженого механізму духовного впливу на свідомість місцевого населення, а й відігравала велику роль у справі культурного й національного пробудження та мала великий попит у населення, спраглою за альтернативною до більшовицької думкою[4 с. 3].

В Ніжині, як і в інших містах України, було здійснено спробу впровадити систему свят, пам'ятних дат, яка мала стати складовим елементом нової ідентифікації та соціокультурної інтеграції населення, моделі політичної лояльності. Особливого пропагандистського значення на

окупованій території було надано урочистому відзначенню 1 травня - Міжнародному Дню солідарності трудящих, яке вважалося одним із найбільших державних свят як у СРСР, так і в нацистській Німеччині. Під час окупації це свято набуло нового значення, насамперед через критику більшовизму. Німці назвали попередні святкування цього дня більшовиками «бундючним» і таким, що «збиває з пантелику народні маси», та зауважили, що колишня влада «привласнила собі під покришкою соціалізму» це свято. Піддавши критиці більшовицький варіант відзначення цієї дати, окупанти обґрунтували його нове значення. «Перше травня – свято віднови, мова йшла про «нове значення суті весняного свята», а саме: «цей день – світлий символ визволення праці та переходу до нового життя». Вочевидь цей «перехід» мав бути здійснений силами місцевого населення, яке повинно виступити, за задумом автора рушієм змін. «Стоїмо на початку нової доби...кожний мусить докласти всіх зусиль до розбудови нового життя» [10, с. 4], даний вислів якнайкраще пояснює сутність того сенсу, який вклала німецька пропаганда в це свято, а саме: мотивація до щоденної виснажливої роботи на користь Німеччини. Разом з тим лунав заклик до згуртування сил, щоденній кропіткій праці кожного, прикладанні якнайбільших зусиль для відбудови в умовах, що склалися.

Разом з тим наголошувалося, що урочистого святкування, не може бути проведено так, « як це звичайно бувало в Німеччині, бо зараз війна»[1, с. 4]. Наділі, на честь свята в міському театрі був проведений великий концерт за участі української хорової капели ім. Т.Г. Шевченка під керівництвом Приходько Івана Денисовича та окремих артистів театру. Співачкою Кравець було виконано пісню «Там, де Ятрань круто в'ється». В концерті також взяв участь український національний хор під керівництвом п. Баклана, що виконав ряд бурлацьких та ліричних пісень – «Бандура». Актор театру, Порфирій Бакланов, виконав жартівливі пісні, які внесли «веселе пожвавлення» [1, с. 4].

Важливе місце у святковому календарі для окупованих територій було відведено 22 червня – даті нападу на СРСР, що в офіційному владному дискурсі інтерпретувалося як День визволення [2, арк. 29]. Логічним наслідком визнання його особливої ролі в переліку свят стала організація урочистостей, присвячених, відповідно, річниці приходу Вермахту до Ніжина. Вони відбувалися за участі представників командування військових частин. Цей день був офіційним вихідним [4, арк. 32].

Було дозволено святкування свято Великодня. Вже 1942 р. містяни святкувала православне свято Пасхи два дні – 5 та 6 квітня.

Але найбільш значним і масштабним було відзначення п'ятдесят третьої річниці від Дня народження Адольфа Гітлера. На честь цього свята був підготовлений спеціальний випуск газети «Ніжинські вісті», як зазначалося у випуску від 15 квітня 1942 р., що був надрукований «на особливому доброму папері, присвячений життю Адольфа Гітлера». Зазначений номер містив наступні статті, заголовки яких промовисто свідчать про їх зміст «Двадцять квітня», «Фюрер про свого батька», «Робітник і солдат», «Відродження Німеччини». У зв'язку з цим ціна одного примірника, як «пам'ятного видання» зросла з 50 коп. до 2 крб., відповідно тираж виріс з 3000 до 5000 тис. примірників. Окупаційна влада пояснювала це тим, що загальний збір цього видання буде пересланий персонально Фюреру, «як ваш вдячний подарунок на користь Червоного Хреста» [2, арк. 6].

Одночасно з продажем спеціального видання газети Відділ Пропаганди розповсюджував роздавав портрети Фюрера і брошури про нього. В неділю, 19 квітня, було проведено концерт, «масове гуляння», як було зазначено в анонсі, для ніжинців з нагоди 53 річниці Адольфа Гітлера. Концерт в якому взяв участь хор з Овдіївки, тривав з 14:30 до 16:00 [2, арк 8].

Треба віддати належне окупантам, не зважаючи на притаманну німцям скупість, вони щедро обдарували учасників свята на честь фюрера. Бургомістр Лук'янов за зразкову організацію свята одержав від общини № 66

(колишній колгосп ім. Фрунзе) сала – 2 кг, м'яса - 2 кг, картоплі - 150 кг. А хор з Овдіївки, який ретельно розважав «визволителів» одержав 20 кг. борошна, 20 кг м'яса та 60 кг. Картоплі [1, с. 4]. Це був солідний подарунок, враховуючи нестачу продуктів, фантастичні ціни на них.

Про святкування п'ятдесят четвертої річниці від Дня народження А.Гітлера, у 1943 р., маємо обмаль інформації. Відомо те, що святкові заходи проводилися в будинку оргкомендатури. Такий висновок можна зробити з документу, що містить в собі подання директора театру до старшини м. Ніжина про дозвіл на розпорядження видати одне піаніно для концерту 20.04.1943 р. в честь Дня народження А. Гітлера [2, арк. 66].

До числа свят було зараховано й 13 вересня – День звільнення Ніжина від більшовизму, коли «війська Великонімеччини звільнили місто Ніжин від жидо-більшевицького панування». Номер «Ніжинських вістей» присвятив першу шпальту газети саме першим крокам, які були зроблені окупаційною владою задля добробуту населення. Разом з тим наголошувалося, що лише «енергійна співпраця українських установ та окремих українських громадян принесе зростаюче покращення долі кожної людини. Кожен мусить внести до цього свою частину власною інтенсивною працею». На останок, як підсумок проголошувалося: «Ви маєте великі підстави в цей день бути вдячними за все це німецькій армії. Ще не надійшов час для гучних свят. Але не зважаючи на це, всі ви повинні в ці дні показати, що всюди розбуджується і відкривається нове життя». Звідси й заклик зі шпальти газети від 13 вересня 1942 р до громадян Ніжина та околиць «Виходьте всі на площу Адольфа Гітлера! Беріть участь у великому народному святі!» [1, с. 1].

Урочистості з приводу цього дня відбулись у міському театрі на 11:00, а саме: збори громадян міста, а з 15:00 до 18:00 години на площі А. Гітлера відбулося масове гуляння, де грав духовий оркестр. Були співи, танці, розігрувалася лотерея, а ввечері в міському театрі відбувся святковий концерт з приводу свята [2, арк.4].

Таким чином, потреба додаткової легітимізації влади зумовила запровадження німецькою адміністрацією нової системи свят, пам'ятних дат, яка мала стати складовим елементом нової ідентифікації та соціокультурної інтеграції населення, моделі політичної лояльності. Свята в житті пересічної людини виконували важливу функцію релаксації, даючи можливість відволіктись від важкої реальності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Архів української періодики онлайн. [Електронний ресурс] <https://libraria.ua> LIBRARIA. Ніжинські вісті.
2. Відділ забезпечення збереженості документів Державного Чернігівського обласного архіву в м. Ніжині (далі ВДАЧОН), Ф. р. 4391. «Накази управління м. Ніжина. Листування про звільнення та прийоми на роботу, про видачу музичного інструменту та інше листування». – оп. 1. – спр. 20, арк. 8.
3. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. – Кн. 1. – К., 2010. – С. 697–717.
4. В. Ємельянов, Г. Топільський. – Українська військова історія. Ніжин 1941 – 1943. Рух Опору. Частина 1. Підпілля.1941–1943. [Електронний ресурс]: Режим доступу до ресурсу: http://www.ucreinarma.org/ww_ii_and_after/nizhin-1941-1943-rux-oporu.html.
5. Кобринець П.Н. Патриотическое воспитание в советских школах на временно оккупированной территории СССР в годы Великой Отечественной войны // Советская педагогика. – 1980. – № 5. – С. 104.
6. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945) // Україна крізь віки. – Т. 2. К.: Альтернативи, 1999. - 336 с.

7. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Пер. з фр. Р. Осадчука. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 659 с.
8. Кучер В.І., Потильчак О.В. Україна 1941 – 1944: трагедія народу за фасадом священної війни. – К.: Біла Церква ТОВ «Більцерковдрук». – 2011. – 368 ст.
9. НКМ ім. І. Спаського. Спогади під час німецько-фашистської окупації в Ніжині Кузнецова Олексія Михайловича. – 1995. - 12 арк.
10. Ніжинський краєзнавчий музей ім. І. Спаського (далі НКМ ім. І. Спаського), ф.№ 340 «Ніжин в період окупації», оп. 2, спр. 4; 25 арк.
11. Титаренко Д. Театр, кіно, періодика, музеї: культурне життя українських областей зони військової окупації в 1941–1945 роках / Дмитро Титаренко // Україна модерна / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т іст. дослідж. – Львів, 2008. – Чис. 13 (2): Війна переможців і переможених. – С.131–146.
12. Титаренко Д. Театральне життя в Донбасі в період нацистської окупації // Історичні і політологічні дослідження: Зб. наук. праць. – 2005. - № 1(23). – С.100-107.

